

VOORREDE.

Het zal niet noodig zijn, ter inleiding of rechtvaardiging der in de volgende bladzijden aangeboden nieuwe uitgave van dezen zeldzamen en merkwaardigen bundel, het belang daarvan voor de kennis onzer volksletterkunde in de 16^e eeuw in 't licht te stellen. Hier wordt slechts vereischt eene rekenschap der wijze van uitgave.

Aanvankelijk lag het alleen in het voornemen onzer Commissie een blooten herdruk te geven van het exemplaar in de boekerij onzer Maatschappij aanwezig. Toen wij echter, ten einde ons te vergewissen of er niet wellicht andere, oudere uitgaven van het boekje bestonden, daarnaar bij binnen- en buitenlandsche bibliotheken navraag deden, kregen wij reeds aanstonds kennis van niet minder dan vier andere exemplaren ¹⁾ van drie verschillende (andere) drukken. Eene nauwkeurige bibliographische vergelijking en beschrijving dezer drukken bleek thans noodig, als grondslag voor onze her-uitgave; op

1) Sedert met nog twee vermeerderd: zie beneden, blz. XIII—XVI.

ons verzoek werd zij met de meeste heuschheid vervaardigd door nu wijlen den heer Th. J. I. Arnold, boekbewaarder aan de Universiteits-Bibliotheek te Gent, en als medewerker aan de Bibliotheca Belgica daartoe als 't ware aangewezen. Nu deze de verschijning van dit bundeltje niet heeft mogen beleven, gevoelen wij geene vrijheid om, naar aanleiding van hetgeen later nog door ons gevonden is, in zijn werk wijzigingen of toevoegsels aan te brengen; te minder omdat de inrichting van onzen herdruk met de bibliographie, zooals ze door den heer Arnold is opgesteld, ten nauwste verband houdt, ja daarop ten deele gegrond is. Ziehier dus allereerst de bibliographische beschrijving der vier toen bekende drukken door den heer Arnold.

I. De titel luidt letterlijk als volgt:

VEELDERHANDE || GENEUCHLIJCKE DICH- || TEN/
TAFEL SPELEN / ENDE || REFEREYNEN. ||

1. Van een droncken man / ende zijn wijf.
2. Vande bonte Kapkens.
3. Moorkens-vel vande quade wijuen.
4. Der Boeren Vasten-auonts-spel.
5. Der Boeren Pater noster.
6. Hoe een ghesel een dienst-maeght vrijdt.
7. Vanden ouden / ende langhen Aernout.
8. Den reghel van Aernouts arme broederen.

VII

9. t' Leuen vans inte (*sic*) Reyn-uyt.
10. t' Leuen van Vrou Laudate.
11. De Pelgrimagie tot sinte Heb-niet.
12. De rechte wegh nae t' Gast-huys.
13. Van dat Luye-lecker-lant.
14. Van sinte Niemant / ende sijn wonderlijck leuen.
15. Vanden langhen Wagen / met sijn lichte vracht.
16. Van drie ghesellen mit eender Koecke.
17. Van de May / ende vande schoone vrouwen.
18. Vandē Abt van Amfra / Heer tot Kannenburgh.
19. Van Bacchus alder dronckaerts Godt.
20. Der dronckaerts Lied Benedictie / ende Gratie.
21. Van t'arme Bier / dat kranc / eñ watersuchtig is.
22. Den strijt tusschen den Haringh / en de Kabiliau.
23. Een sotte vraghe / ende een wijse antwoorde.
24. Jan Splinters Testament.

Ghedrukt om te vercoopen by de dozijnen
En dier eē begeert die macht ooc wel mijnē.

In-8°, sign. *Ajī*. [*sic*, voor *Aij*.] — *Fv* [*Fvij*], 144
ongenom. blzz. Goth. lett.

Niettegenstaande de titel een korte opsomming geeft van de *voornaamste* stukken, achten wij het nuttig eene volledige en uitvoeriger opgave te laten volgen van *alle* spelen en dichten welke het boekje bevat. Wij schrijven daarbij de titels af zooals die aan het hoofd der stukken voorkomen:

1. Een gheneughlijck Tafel-speelken / van een || droncken man / ende sijn wijf / hoe hem t' wijf dwinght || de Lantaren te dragen / eñ de man (om sijn wederspan- || nicheyt wille / dat hijse niet draghen wil) van 't wijf wel || dapper gheslaghen wort / also dat hijse ten

VIII

lesten draegt / || ende zyn wijf ghehoorsaem wesen moet. || . Vooraf gaan, op de keerz. van den titel, twee schimpdichten op de vrouwen en een raad aan de mannen. Aan het einde nog een raad aan de mannen (4 reg.). ([*A i*] *v*⁰ — *A v*. *v*⁰).

2) Vande bonte Kapkens / die men nu eerst || nieus gheprack-tiseert / ende gheuonden heeft || . Aan het einde een 6 reg. rijmpje. ([*A vi*] — [*A vij*] *v*⁰).

3) Moorkens vel / vande quade wijuen. || Ick ben ghenaeemt het Moorkens vel / || De quade Wijuen kennen my wel. || Aan het slot, een raad aan de vrouwen. ([*A viij*] — *B v*. *v*⁰).

4. Een Boeren Vasten-avonts-spel / || seer gheneuchlijck om te lesen. || . Hierachter een 7 reg. rijmpje. ([*B vi*] — [*B vij*] *v*⁰).

5a. ¶ Der Boeren Pater Noster / midtsgha- || ders der Vrouwen Pater Noster / seer ghe- || noeghlijck om te lesen. || . Volgt een 4 reg. versje. (*C i*. — *C iiij*. *r*⁰).

5b. Der Vrouwen Pater Noster. || , waarachter: „De vrouwen lesen somtijts een Pater noster” || , enz., 6 reg. vers (*C iiij*. *v*⁰ — [*C vi*] *r*⁰).

6. Hoe een Ghesel een Dienstmaeght vrijdt / || seer ghenoechlijck om te lesen. || . Aan het slot, drie rijmpjes van 2, 4 en 2 reg. ([*C vi*] *v*⁰ — *D i*. *r*⁰).

7. Van den ouden / ende langhen Aernout / || ende is een Twee-spraecke die ghe- || noechlijck is om te lesen. || . Gevolgd van een 22 reg. gedicht, en van een ander, getiteld: ¶ Den heylijghen (*sic*) sinte Magher van Gecx- || huysen / Abt van Snedelberge / Prior van || Bijster velt int Sticht van Slabberdyen || Bisschop Sonder sorge van klein Eeren || bergh Behoef meester vanden geweldigē || Keyser van Vasten-huysen schryft saluyt || en een vriendelijke groete aen allen Broe || deren Aernouts om hen de heyligen regel || (hier nae beschreven) te verklaren. || , 13 reg. (*D i*. *v*⁰ — [*D vi*] *v*⁰).

8. ¶ Den Reghel / ende scharpe sware Oor- || den van Aernouts arme Broederen: Item || vanden jonghen Aernout / ende hoe hy || eerst inde werelt comt. || . (a. „Hier meught ghy lesen der broederen habijt” || ...; b. Hoe Aernouts broederen sullen spreken || metter Vrouwe als de Man || van huys is. || ; c. Hoe Aernouts Broeder sal doē / als de Dorp || vrou klaeght dat haer Boter ontoovert is. || . Hierachter een gedicht, waarin o. a. de namen van „de broeders

die doen ter tijdt || In de Oorden waren . . . Hol-kake, Ruym-
schotel, Tijt-verlies, Schaemt v niet, Druyp-neuse", enz.; *d.* Van-
den jonghen Aernout / ende hoe || hy eerst inde werelt comt. || .
Aan het einde: „Den Reghel . . . || Van Aernouts arme Broede-
ren. . . || Is v luyden verklaert . . . || . . . 13 reg.). (*[D vij]* r⁰ —
[E vi] r⁰).

9. ¶ Het wonderlijke leuen van sinte || Reyn-uyt de welcke
een Patroon || is van alle Deur-brengers. || . . . (*[E vi]* v⁰ — *[E vij]* r⁰).

10. Het leuen van Vrou Laudate met haer || suster Verlega /
ende oock van haer || dienst-maeght Vrou vuyla / seer || ghenoeghlijck
om te lesen. || . (*[E vij]* v⁰ — *F ij* v⁰).

11. De ghenoeghlijke Pelgrimagie ofte Be- || vaert tot sinte
Heb-niet / diemen doet || met het schip van Armoede. || . (*F iij* r⁰ —
F iij r⁰).

12. Den rechten wegh nae t' Gast-huys || met die by weggen
ende toe paden || die daer leyden tot den || Broodt-sack. || . (Proza).
Gevolgd door: De Meester van 't Gast-huys maeckt zijn || Testament
terwijl hij leeft. || . (Proza), en: Hier worden wt den Houe vanden
Gasthuys || ghebannen / alle die hen niet en voe- || ghen na dese
ordonnantie || voorschreven || . (Dicht, 31 reg.). (*F iij*. r⁰ — *G i*. r⁰).

13. Van t' Luye-lecker-landt / twelcke is een seer || wonderlijck /
ouer schoon / en costelijck Landt || vol van alder gheneuchten /
ende wellustigh- || heeden. Ende is nu eerst gheuonden int Jaer ||
doemen schreef duysendt Suycker koecken / || vijf hondert Eyer-vla-
den / en ses en veertich / || gebræden Hoenderen / in de Wijn
maent / || doe de Pasteyen wel smaecten. || Ende is seer ghenoech-
lijck || om te lesen. || . (Proza). Aan het slot: „Desen ghedicht is
vanden ouden beschreuen || . . . , 8 reg. rijm. (*G i*. r⁰ — *G iij*). r⁰.

14. ¶ Van sinte Niemant / ende van zijn / (*sic*) won- || derlijc leven /
grootte macht ende heer || lijckheyt. || (*G iij*. r⁰ — *[G vi]* r⁰).

15. Van den Langhen Waghen / ende van || zijn licht-gheladen
Vracht / van || alderhande volcxken. Seer ghenoeghlijck om telesen. || .
(*[G vi]* r⁰ — *[G vij]* r⁰).

16. ¶ Een ghenoeghlijck Ghedicht / van drie || Ghesellen met
eenen Koecke. (*[G vij]* r⁰ — *H i*. r⁰).

17. ¶ Van den Mey / ende vanden schoone Vrou || wen / een

Iustighe Dialogus ofte Twee || sprake des Meesters / ende des Klercx || de Klerck vraeght / ende de Mee- || ster antwoordt / seer genoegh || lijck om te lesen. || (*Hi. r⁰*. — *H ij. v⁰*).

18. Vanden Abt van Amfra / Heer tot || Kannen-burgh. || Een ghenoeghlijck Ghedicht. || (*H ij. v⁰* — *H iij. r⁰*).

19. ¶ Van Bacchus alder dronckaerts Godt || Die menigh mensch maect tot een sot. || . (*H iij. v⁰* — [*H vij*] *v⁰*).

20. Der dronckaerts Lied / sotte Benedi- || cite / ende Gratias. || . Drie stukken in verzen. ([*H vij*] *v⁰* — *I. r⁰*).

21. Een beklaghelijck Refereyn / Van dat ar- || me Bier / hoe dattet seer kranck / ende || Water-suchtigh is. Seer ghe- || noeghlijck om te lesen. || . (*I r⁰* — *I ij r⁰*).

22. De gheweldighe strijt tusschen den Hariug (*sic*) || wesende een Coning ende Prince vander || Zee / ende den Kabeliau / oock een || machtigh Regent van der Zee || zijnde Seer ghenoegh || lijck om te lesen. || . (*I ij r⁰* — *I iij. v⁰*).

23. Een sotte vraghe van Claes / ende || een wijse antwoorde van Jan || Seer ghenoeghlijck || om te lesen (*sic*). (*I iij. v⁰* — *I iij. v⁰*).

24. ¶ Jan Splinters Testament / seer ghenoe || gelijck om te lesen. || . Gevolgd door een 2 reg. vers. en door:

[25.] Een ghenoeghlijck Refereyn. || „Een Kalver-staert / ende een mossel-mande”. (*I v r⁰* — [*I viij*] *v⁰*).

Aan het einde der laatste bladz.: t' Antwerpen by Jan van Ghelen / op die || Lombarde veste / inde witte Hasewint. || Anno 1600. ||

Een exemplaar dezer uitgave is voorhanden in de Bibliotheek der Hoogeschool te Gent (in 't vervolg aangeduid met *G*).

II. Hetzelfde werk. Daar aan het eenige ons bekende exemplaar de bladen *A i*, *A viij*, *Bi* en *B viij* ontbreken, is het niet mogelijk een afschrift van den titel te geven.

In-8°. sign. *A ij* — *ſv* [*ſvij*], 144 ongenomm. blzz. Goth. lett.

Aan het einde der laatste blz.: T'Antwerpen / by Jan van Ghelen / || op de Lombaerde-veste / inde witte || Hasewint. Anno 1603. ||

Weggelaten zijn in deze uitgave: de bijgevoegde rijmen achter n° 5 *b*, de laatste twee van die achter n° 6, en die achter n° 7. Deze laatstgenoemde zijn vervangen door een 8-reg. vers: „Hier nae volgt de VVet voor de ghesellen...”.

Daarentegen is deze druk vermeerderd met de volgende stukken: een opschrift (3 reg.) „Dit zijn Aernouts broeders namen...”, boven de lijst dezer „broederen”, geplaatst achter n° 8 *c*; een versje (4 reg.), geplaatst achter „Vanden jonghen Aernout...”: „Hier na volgt sinte Reyn-uyts levē...”, te vinden achter n° 8 *d*; een rijmpje (2 reg.), achter n° 9, „Hier nae volgt het leven...”; een vers (10 reg.), achter n° 11, „Maer niemant en mach...”; een vers (11 reg.), achter n° 12, „Neemt hier een spiegel...”; de laatste 4 regels van het vers, achter n° 14; een dichtje (5 reg.), achter n° 18, „Alle d’eerbaerheydt der dronckaers...”, en 2 reg., achter n° 22 „Door twist en strijdt...”.

Ten slotte is nog aan deze uitgave toegevoegd: „Een ghenoechlijck Refereyn van het || Evangelie van ’t Spin-rocken”, en „Tot een besluit”, (bl. [*ſvij*] r^o — [*ſvij*] v^o). Daar, zooals gezegd is de titel ontbreekt, is het niet mogelijk te zeggen, of het eerstgenoemde stuk als n° 26 in de lijst op den titel wordt genoemd.

Een (onvolledig) exemplaar van dezen druk wordt bewaard in de Bibliotheek der Universiteit te Groningen (in ’t vervolg aangeduid met *Gr*).

III. Veelderhande || Geneuchlicke dich- || ten / Tafel-
spelen / ende || Refereynen. || . (*Onder dezen titel, de-
zelfde lijst en hetzelfde onderschrift als in de uit-
gave van 1600*).

In-8°. sign. *A ij* — *ƒ v* [*ƒvij*], 144 ongenomm.
blzz. Goth. lett.

Aan het einde der laatste blz.: t'Antwerpen / by
Jan van Ghelen / || op de Lombaerde veste / inde
witte || Hasewindt. Anno 1600 (?).

De inhoud is gelijk aan die der vorige uitgave, behoudens eenige wijzigingen in taal en spelling. Het 26ste stuk: „Een ghenoechlic Refereyn van het || Euangelie vanden Spinrocken” ||, wordt in de op den titel voorkomende lijst niet genoemd, evenmin het 25ste. De druk is weinig verzorgd en het papier slecht. Het jaartal (1600) is onzeker. De cijfers van dit jaartal behooren namelijk tot verschillende lettersoorten. De beide eerste cijfers 1 en 6 zijn cursief, de eerste nul is romein, en de tweede, eveneens in romein, is iets kleiner dan de eerste en daarbij eenigszins beschadigd.

Dat deze gewijzigde en tevens vermeerderde uitgave het licht zou hebben gezien in hetzelfde jaar waarin de oudst bekende druk verscheen (1600), is niet waarschijnlijk. Aannemelijker is, dat ze verscheen tusschen de uitgaven van 1603 en van 1647. De lettersoorten toch, die voor deze en de beide vorige uitgaven hebben gediend, zijn voor 't grootste gedeelte dezelfde, maar hier meer versleten dan in de beide vorige drukken.

Een exemplaar van dezen druk is te vinden in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (in 't vervolg aangeduid met *L*).

IV. Veelderhande || Ghenoechelijcke || Dichten /
Tafel-Spelen || ende Refereynen. || . (*Dezelfde lijst en
hetzelfde onderschrift als in de voorgaande drukken*).

In-8°. sign. *A ij* — *H v* [*H vij*], 128 ongenomm.
blzz. Goth. lett.

XIII

In het door ons gebruikte exemplaar, toebehoorende aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (en in 't vervolg aangeduid met *H*), wordt bovenstaande titel voorafgegaan door een anderen die, afzonderlijk en op ander papier gedrukt, waarschijnlijk later aan het exemplaar werd toegevoegd. Deze titel luidt: *Veelderhande || genoeglyke || Digten, Tafel-Speelen, || en Refereynen.* (Fleuron). *Gedrukt || tot Antwerpen bij Paulus Hen- || driksz* (sic). 1647. ||

Aan het einde der laatste blz.: Ghedrukt tot Antwerpen bij Paulus Hen- || dricksz. woonende op de Lombaerde Veste in 't || Goude Vercken. Anno 1647. ||

In dezen druk komen niet voor de navolgende stukken: de raad aan de mannen, achter n° 1; het rijmpje (7 reg.), achter n° 4; het vers (6 reg.), achter n° 5 b; de laatste twee rijmpjes, achter n° 6; het vers (2 reg.), achter n° 9; het gedichtje (5 reg.), achter n° 18, dat van 2 reg., achter n° 22, en het stuk [n° 26], „Een ghenoeghlijk Refereyn van het Evangelie vanden Spinrocken”. Ook ontbreekt n° 20: „Der dronckaerts Lied”. Intusschen zijn de twee gedichten: „De Sotte Benedictie” en „De Sotte Gratias”, die bij het laatstgenoemde stuk behooren, hier afgedrukt tusschen n° 24 „Jan Splinters Testament” en het daarop volgend „Genoeghlijck Refereyn” [n° 25].

Behalve de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, bezit ook de Bibliothèque nationale te Parijs een exemplaar van deze uitgaaf. Dat ex. heeft geen later bijgevoegden titel.

Toen niet alleen deze (ten vorigen jare door den heer Arnold samengestelde) bibliographie reeds lang gezet, maar ook de tekst grootendeels afgedrukt

was, verraste Dr. P. Leendertz Jr. te Amsterdam ons met de mededeeling, dat hij een tweede exemplaar van denzelfden druk als het onze (*L*) bezat. Inderdaad bleek dit exemplaar (vroeger mede tot onze Bibliotheek behoord hebbende, maar later, als dubbel, verkocht) met het hier aanwezige volkomen overeen te stemmen en van denzelfden druk te zijn. Doch tevens bleek dat het jaartal 1600 onder het colophon (zie boven, bl. XII) toch wel juist is. Het laatste cijfer daarvan is in 't ex. van Dr. Leendertz geheel gelijk aan dat in 't onze; het is dus niet, gelijk men had kunnen gissen, alleen in ons exemplaar, maar in alle exx. beschadigd, doch niettemin zonder twijfel eene 0, niet b.v. eene 9. Wanneer men dus niet eene drukfout of eene opzettelijke vervalsching (ante- of postdateering) van *G* of *L* wil onderstellen — en het eerste komt zelfs in slordig gedrukte volksboeken hoogst zelden voor, terwijl er voor het tweede bij een dergelijk werkje geene aannemelijke reden te bedenken is —, moet men wel aannemen dat er inderdaad van dit werkje in hetzelfde jaar bij denzelfden uitgever twee drukken zijn verschenen: iets dat o. i. ook niet zoo onwaarschijnlijk is als het den heer Arnold docht (zie hierover verder beneden blz. XXI). Dat de letters in *L* meer afgesleten zijn dan in *G* en in *Gr* kunnen wij slechts ten deele toegeven; wellicht schijnt dit vooral zoo te zijn door 't inderdaad zeer slechte papier; stellig is het verschil niet groot genoeg om op dien grond alleen *L* voor

den jongsten dezer drie drukken te houden (zelfs niet al mocht de tekst van *L* jonger blijken dan die van *Gr*: zie beneden blz. XXII). Is dit zoo, dan is ook de boven door den heer Arnold, en op zijn gezag door ons in de varianten, aangenomen volgorde (*G*) *GrLH* verkeerd en had *L* inderdaad, zoo al niet de eerste, dan toch de tweede plaats behooren te hebben.

Ten tweede gewerd ons ter elfder ure nog het bericht dat het British Museum te Londen ook een onvolledig exemplaar van het werkje bezit. Nu deze instelling geene boeken buitenslands uitleent, verheugde het ons bijzonder van den heer C. F. Mayer aldaar omtrent dit exemplaar, door hem vergeleken met de bovenstaande bibliographie, de volgende inlichtingen te mogen ontvangen. Het exemplaar bevat alleen sign. *A* tot en met *E*, benevens *Fi* en *Fij*, eindigende, in verso: „segte Amen / wy en sullen niet bedyen//”; het vervolg ontbreekt, en dus ook de slotbladzijde, waarop waarschijnlijk de plaats en het jaar van den druk vermeld zouden zijn. De eenige der vier ons bekende drukken, die de genoemde woorden ook onder aan *Fij* v° heeft, is *G*. Dezelfde overeenstemming bestaat ten opzichte van een tiental andere door den heer Mayer afgeschreven en door ons vergeleken begin- en slotregels van andere bladzijden en ten opzichte van de hierboven afgedrukte en door den heer M. vergeleken titelbladzijde; eindelijk bevat het fragment evenmin

als *G* de (in *LGrH* voorkomende) regels: „Hier nae volgt die Wet voor de ghesellen enz.” (zie beneden, blz. 87 varr.). Het Londensche exemplaar gelijkt dus verreweg het meest op de door ons herdrukte uitgave *G*. Toch behoort het niet tot denzelfden druk. Dit blijkt uit de hier en daar verschillende verdeeling der woorden over de regels (hoewel de bladzijden doorgaans met dezelfde woorden schijnen aan te vangen en te eindigen, evenals dit bij *L* en *Gr* het geval is), en uit allerlei kleine verschillen van spelling en druk, zoowel in de titelbladzijde als in de voor ons afgeschreven begin- en slotregels. Ook schijnt de spiegel der bladzijde iets smaller: die van het Londensche exemplaar wordt ons opgegeven als 13 cm. hg. en 8 br., terwijl *G* 13 bij 9 meet. Het papier van het Londensche ex. is vrij sterk, hoewel ongelijmd. Den heer Mayer scheen het, op uitwendige gegevens afgaande, een druk uit de tweede helft der 17de eeuw. Onmogelijk is dit zeker niet: enkele stukken uit den bundel zijn nog in de 18de eeuw bekend geweest. Doch het is niet te ontkennen dat men op zich zelf nauwelijks een zóó laten ongewijzigden herdruk zou verwachten; eer nog een druk tusschen 1603 (*Gr*) en 1647 (*H*). Ook is 't de vraag of de opgave van jaar en plaats van uitgave alleen achter aan een boek in de tweede helft der 17de eeuw zelfs voor volksboeken nog wel gebruikelijk was. Hoe dit zij, zooveel is althans zeker dat er in den loop der 17^{de}

eeuw ten minste vijf drukken van het boekje verschenen zijn: een bewijs hoe zeer en hoe lang deze in de 16de eeuw (ten deele wellicht nog vroeger) geschreven stukken in den smaak des volks zijn gevallen.

In welke betrekking staan nu deze vijf drukken tot elkander? Om met het laatst gevonden, door ons voor dezen herdruk niet gebezigde Londensche fragment te beginnen, uit het bovenstaande is reeds afdoende gebleken dat deze, naar 't schijnt in alle gevallen vrij jonge uitgave hetzij een letterlijke nadruk van *G* of althans een daarmede ten nauwste verwante uitgave is.

Wat de overige vier, door ons gebruikte drukken betreft, ziet men bij een vluchtigen blik op onze varianten aanstonds dat *GrLH* (of *GrL*) zóó dikwijls met elkander overeenstemmen en van *G* afwijken, dat men het recht heeft ze eene afzonderlijke groep te noemen. Van die groep staat *H* wederom meer op zich zelf. Deze druk kenmerkt zich door eene groote mate van vrijheid en slordigheid: hij slaat, behalve de straks te noemen stukken en boven- en onderschriften, soms geheele regels over (zie de varr. bij blz. 33, 20; 59, 4; 75, 12; 98, 17; 116, 9; 117, 2; 157, 22; 211, 4), laat dikwijls een of meer woorden, soms zelfs het rijmwoord weg (41, 11), drukt daarentegen een regel dubbel (164, 20) enz., en verandert allerlei in de bewoording en de spelling op eigen hand. Toch komt *H* enkele malen omgekeerd alleen met *G* overeen, in afwijking van

XVIII

LGr; dit blijkt o. a. bij eene vergelijking van de boven- en onderschriften der verschillende stukken, die ook voor de overige drukken niet zonder belang is. De onderschriften onder n°. 6 en 7 (beneden, blz. 71 en 87) zijn in *G* langer dan in *LGr*; dat onder 5 *b* (blz. 63) uit *G* ontbreekt in *LGr* geheel. Daarentegen zijn de onderschriften van 8 *c*, 9, 11, 12, 14, 18 en 22 (blz. 103, 115, 126, 156, 173, 195) in *LGr* langer dan in *G* en ontbreken n°. [26] en het „Besluyt” van *LGr* in *G* geheel. *H* stemt hierin meestal, t. w. bij 5 *b*, 6, 7, 11, 12, 14 en het „Besluyt”, met *LGr*, doch bij 9, 18, 22 en [26] met *G* overeen, terwijl hij bovendien op eigen hand de in *GLGr* voorkomende onderschriften onder 1 en 4 (blz. 15, 49), benevens het geheele stukje 20 *a* weglaat en 20 *b* en *c* achteraan, tusschen 24 en [25], afdruckt.

Daarentegen staan *L* en *Gr* in 't nauwste verband met elkander: zij stemmen bladzijde voor bladzijde en regel voor regel, meestal ook in woorden en spelling overeen, al geeft *L* betrekkelijk dikwijls eene andere (soms in ons oog betere) lezing dan *Gr* of *G* of beide ¹⁾. Deze overeenstemmende lezingen nu van *LGr* (en soms ook *H*) zijn in zeer vele gevallen stellig beter of ouder, doch ook dikwijls even stellig jonger dan die van *G*. Het zou te veel ruimte

1) Zie b.v. 7, 12(?), 14; 12, 8; 16, 9, 13; 19, 17; 122, 21; 124, 61.

vergen dit hier in bijzonderheden aan te wijzen en alle plaatsen te bespreken of ook maar op te sommen; ieder kan ze in de varianten vinden.

Deze staat van zaken stelde ons voor de twee volgende vragen: hoe is dit alles te verklaren, en welke uitgave moet, als de oudste, herdrukt worden?

Wat de eerste vraag betreft, het is bekend genoeg en spreekt ook vanzelf, dat de drukkers-uitgevers van dergelijke volksboeken (en ook wel van andere werken die van hooger allooi werden gerekend) niet met philologische acribie te werk gingen: er zijn tal van boeken uit de 16de en 17de eeuw, die niet slechts krioelen van de meest blijkbare drukfouten of ontsierd worden door verkeerde of dubbele pagineering of folieering ¹⁾, maar die ook telkens een door den uitgever of drukker buiten de schrijvers om besnoeiden en gewijzigden tekst bevatten. Het kan dan ook niet bevreemden dat de drukkers met dit bundeltje rijm en onrijm voor 't volk even zorgeloos hebben omgesprongen; en dit mag wel, althans ten deele, de oorzaak zijn der vrij ingewikkelde betrekking tusschen de verschillende drukken. Inderdaad zijn wij er niet in geslaagd die betrekking tot in bijzonderheden op te sporen en vast te stellen; maar wij erkennen ook gulweg hieraan geen genoegzaam

1) Zie b.v. niet alleen volksuitgaven als de op slecht papier gedrukte ed. c. 1640 van Coornhert's vertaling van Boccaccio, maar ook de volledige uitgave zijner godgeleerde geschriften in drie deftige folianten; voorts Westerbaen, Ged. (ed. 1672) enz.

gewicht te hechten om er ons een uitgebreid, lastig en tijdroovend onderzoek voor te getroosten en de uitkomsten daarvan hier breedvoerig mede te deelen; hoe merkwaardig deze stukjes ook in vele opzichten zijn, de geschiedenis van den eenmaal verzamelden bundel achten wij van ondergeschikt belang. Alleen gissenderwijze zouden wij derhalve de volgende voorstelling durven geven, die wellicht niet al te ver van de waarheid verwijderd is.

De Antwerpsche uitgever Jan van Ghelen (II) ¹⁾ drukte in 1600 eene uitgave (*G*), hetzij hij zelf voor 't eerst een aantal door hem verzamelde vliegende blaadjes ²⁾ tot een bundel vereenigde, hetzij hij eene oudere (thans verloren gegane) uitgave (*x*) van dien bundel nadrukte. Ofschoon de in allen gevalle waarschijnlijk gedrukte kopij een vrij zaiveren, althans in zijne taalvormen ouden tekst gaf, viel deze druk of nadruk (*G*), aan den zetter overgelaten, vrij slordig uit. Toen de 24 stukken, voor den bundel bestemd en daarom ook in den inhoud op den titel opgegeven, afgedrukt waren, bleven er nog $2\frac{1}{2}$ bladzijden van vel *I* ledig, die toen met [n°. 25] „Een ghenoeghlijck Referereyn. Een Kalverstaert, ende een Mossel-mande enz.” gevuld werden.

1) Zie over hem: A. A. Vorsterman van Oyen, *I. es Van Ghelen*, Imprimeurs. Gand 1883, blz. 9 vlgg., 24; op blz. 16 wordt ons boekje (*G*) genoemd.

2) Van enkele stukken zijn inderdaad oudere afzonderlijke drukken bewaard gebleven: zie beneden, blz. XXV en XXVII.

Het boekje vond zooveel aftrek dat Van Ghelen nog in hetzelfde jaar een nieuwen druk ter perse kon leggen en uitgeven; wellicht opmerkzaam gemaakt op de vrij talrijke fouten in de eerste uitgave, drukte hij niet deze na ¹⁾, maar gebruikte als kopij hetzij denzelfden ouderen druk (x), hetzij een anderen (eveneens verloren gegane (y) der verzameling, of wel dezelfde of andere drukken der verspreide stukken ²⁾. Hoewel in sommige opzichten minder slordig dan de eerste (G), week deze druk (L), die door den zetter hier en daar op eigen gezag veranderd werd, dientengevolge herhaaldelijk van G af. Doordat de bladzijden doorgaans 1 regel meer bevatten dan in G , besloegen de 25 stukken, ondanks de toevoeging of uitbreiding van sommige onder- of bovenschriften, minder ruimte dan in G ; de daardoor achter [25] overschietende 3 bladzijden van vel I werden nu in L (of liever waarschijnlijk reeds in 't gemeenschappelijk voorbeeld van L en G) met [26] „Een ghenoechlijk Refereyn van het Evangelie van 't Spinrocken”, naar een ouderen afzonderlijken druk, en met het „Besluyt” gevuld, al was het eerstgenoemde evenmin als [25] op den (letterlijk overgenomen) inhoud vooraan vermeld.

1) Immers dan zou het moeilijk te verklaren zijn hoe de in G uitgevallen woorden enz. meestal behoorlijk op hunne plaats staan (tenzij dit alles emendatiën van den zetter zijn geweest).

2) Voor de eerste onderstelling pleit wellicht het onveranderd overnemen van den inhoud, ofschoon er toch twee stukken meer in den bundel opgenomen werden dan daarop voorkomen.

Drie jaar later was wederom een nieuwe druk noodig, waarvoor Van Ghelen waarschijnlijk hetzelfde voorbeeld als voor *L* gebruikte, of een daarmee ten nauwste overeenstemmende uitgave ¹⁾, ten gevolge waarvan deze druk (*Gr*), zoowel wat den inhoud als wat de verdeeling der bladzijden, de woorden en de spelling betreft, zeer dicht bij *L* staat; ja hij geeft zelfs het gemeenschappelijke (?) voorbeeld getrouwer weer dan *L*, waarin verscheidene min of meer willekeurige wijzigingen voorkomen. Dat niet *L* zelf in *Gr* werd nagedrukt blijkt wel het best hieruit dat verscheidene in *L* bij vergissing overgeslagen of gewijzigde zinnen en woorden in *Gr* wel voorkomen, overeenstemmend met *GH* en dus niet zelfstandig ingevoegd (zie b.v. 127, 6—7; 130, 16; 132, 21; 133, 9; 134, 15; 146, 8, 20, 23—4; 148, 15).

In 1647 gaf een andere Antwerpsche uitgever, Paulus Hendricksz. een nieuwen druk uit (*H*), hetzij naar *Gr*, naar *L*, of naar een met deze nauwverwante (latere?) uitgave. N°. 20 werd (bij ongeluk of uit vrees voor plaatsgebrek?) overgeslagen; toen er na het op den titel als slot vermelde n°. 24 nog 1½ blz. van vel *H* ¹⁾ over was, werden 20 *b* en *c* daar nog ingelascht, tusschen 24 en [25], waarna

1) Deze druk bevat een geheel vel minder, doordat o. a. de bladzijden iets langer zijn en in de tweespraken de namen der personen niet boven, maar vóór de door hen gesproken woorden staan, hetgeen veel plaats won.

er voor [26] geen plaats overschoot. Mogelijk is *H* ook gedrukt naar een verloren editie die evenmin als *G* n°. [26] bevatte, en ook in andere opzichten meer met *G* overeenstemde (zie boven, blz. XVIII).

Naar *G* of een nauw daarmee verwanten druk eindelijk werd de jongere(?) uitgave vervaardigd, waarvan te Londen een fragment bewaard wordt.

Uit het bovenstaande blijkt dat er meer dan eene uitgave verloren gegaan moet zijn; tenzij men wil aannemen dat de zetters der latere drukken nu eens dit dan dat voorbeeld voor zich hadden of uit twee voorbeelden telkens het beste kozen (zoodat b.v. *L* naar *G* en *y*, of *H* naar *G* en *Gr* gedrukt zou zijn), hetgeen o. i. onwaarschijnlijk is. Doch het schijnt ons vergeefsche en nuttelooze moeite hier alle mogelijke gevallen te bredeneeren en te trachten een „stamboom” vast- of althans voor te stellen.

De tweede vraag echter: op welken grond wij *G* voor den oudsten (bekenden) druk of althans voor ouder dan *L* gehouden en derhalve hier herdrukt hebben, eischt nog beantwoording.

In de eerste plaats gold voor ons het gezag van den heer Arnold, die ons verzekerde dat papier en letter van *G* ouder waren dan die van *L*; doch nu ook *L* gebleken is toch wel uit hetzelfde jaar 1600 te zijn (zie boven, blz. XII), verliest dit argument veel van zijn kracht. Doch geldiger bewijzen zijn aan den inhoud en den vorm te ontleenen. Vooreerst is de boven onderstelde achtereenvolgende toevoeging

eerst in *G* van [25], daarna in *L* (en *Gr*) van [26] zeker waarschijnlijker dan dat beide eerst in *L* toegevoegd, en [26] daarna in *G* weder afgevallen zou zijn. Maar vooral één opmerkelijke variant legt hier gewicht in de schaal. In n°. 3 heet de dochter volgens *G*, en ook in 't Londensche fragment: *G(h)eesken*, volgens *LGrH*: *Geerken*. Welnu in de door Bolte (in zijne „Niederdeutsche Schauspiele älterer Zeit”) aangehaalde en ten deele medegedeelde Nederduitsche bewerking derzelfde stof, die hetzij het origineel, hetzij de vertaling van den Nederlandschen tekst, maar in allen gevalle ouder dan *G* en *L*, immers van 1582, is, heet zij *Geyssgen*, hetgeen dus pleit voor de prioriteit van *G* boven *L* (en *GrH*). Eindelijk maken de veelal oudere taalvormen en de meer ouderwetsche spelling, ook wat het aaneen schrijven bij pro- en enclise betreft, het eveneens waarschijnlijk dat het voorbeeld van *G* ouder was dan dat van *L*, ten gevolge waarvan *G* dus een over 't geheel ouderen, zij het ook dikwijls door den zetter bedorven, tekst geeft.

Voornamelijk op deze gronden hebben wij derhalve besloten *G* als oudsten bekenden druk te beschouwen en te herdrukken, met opgave der (buiten kijf dikwijls kennelijk betere) lezingen van *LGrH* als varianten.

Eene critische editie ware ongetwijfeld in sommige opzichten verkieselijk geweest, doch had even onmiskerbare bezwaren. Wij hadden dan de beste

lezingen uit de verschillende drukken moeten verzamelen. Maar is het beste of betere altijd het oudste? Het kan ook wel eene latere verbetering van den uitgever of zetter zijn. En wat moet men in geval van twijfel tusschen twee lezingen kiezen in stukken als deze, voor het volk bestemd, slordig gedicht en geschreven, zorgeloos gedrukt, en willekeurig herdrukt, waar derhalve alle maatstaf ontbreekt? Bovendien, waar hadden wij, wanneer wij ons niet aan één bepaalden druk hielden en eene bloemlezing gaven, moeten blijven staan? Wij hadden dan ook wel de afwijkende en dikwijls stellig betere lezingen der oudere afzonderlijke drukken van enkele stukken ¹⁾ onder den tekst kunnen vermelden of zelfs er in opnemen; ja er was dan geen reden om 't daarbij te laten en niet de ontbrekende rijmwoorden of andere uitlatingen aan te vullen, onparige of overscharige regels (zonder rijmregels, zoogen. „waisen”) ²⁾ aan te duiden, emendatiën ³⁾ tegen het gezag van alle drukken op te nemen, de spelling te regelen

1) Deze zijn door ons in 't ruwe vergeleken; zij geven dikwijls andere lezingen, die echter niet bepaald meer hetzij met *G* hetzij met *L* (of *Gr* en *H*) overeenstemmen: een bewijs te meer hoe slordig er met zulke uitgaven werd omgesprongen.

2) B.v. 5, 8; 6, 12—14; 9, 7; 10, 9; 14, 4—6; 37, 12; 183, 13; 184, 7; 185, 11; 206, 19.

3) B.v. 17, 21 (*l. Sy moeten... al waer hi*); 17, 25 (*l. touwen*); 25, 14 (*l. Men doet wat*); 88, 10 (*l. Snødelberge*), of de verplaatsing van 109, 8—20 naar blz. 104, waar die regels blijkbaar (achter *Finis*) behooren te staan.

enz. Doch dit alles moge wenschelijk zijn — trouwens over dit punt is men het ook thans nog lang niet eens —, het zou onze taak aanmerkelijk verzwaaard hebben en lag in allen gevalle niet in onze bedoeling.

Deze was, en is gebleven: den tekst van *G* letterlijk af te drukken — ook waar deze een blijkbaar of schijnbaar minder goeden of ouden tekst bevatte —, met (stilzwijgende) verbetering alleen van die drukfouten, waaromtrent geenerlei twijfel mogelijk is (*u* voor *n* en omgekeerd, *vad* voor *van* en derg.) ¹⁾, met oplossing, in cursieve letters, der afkortingen (voornamelijk $\bar{e} = en$, $e\bar{n} = ende$ enz.), en met opgave in de noten van die varianten ²⁾ uit *LGrH*, waar de geheele zin of de woorden anders luiden, dus niet van zuiver grammatische en ortho- of typographische verschillen. Niet mede afgedrukt of aangewezen zijn

1) Ook b.v. gevallen als 131, 13, waar *hy* geen zin kan geven; doch hier altijd met opgave der drukfout in de noten.

2) In de noten staat vóór het teeken] de lezing van den tekst (= *G*); daarachter de varianten van *LGrH* (in de volgorde *GrLH*) of, in de zeldzame gevallen waarin van *G* is afgeweken, ook de lezing van *G*. Wordt een druk achter] niet genoemd, dan blijkt daaruit dat hij hier met onzen tekst (= *G*) overeenstemt (natuurlijk tenzij het stuk in dien druk ontbreekt). Ook hierbij is alleen op de woorden gelet en zijn dus bloote verschillen in taal, spelling of druk verwaarloosd. — Bij de telling (in de noten) der regels van elke bladzijde rekenen wel de opschriften enz. der stukken mede, doch niet (in de tweespraken) de telkens herhaalde namen der sprekers, noch het „Finis” onder de stukken; elke versregel telt voor één, ook al staat het slot, wegens de lengte, er onder, op den volgenden regel gedrukt.

de signaturen en custodes, het begin der (ongenummerde) bladzijden en de verschillende lettertypen van *G* (evenmin natuurlijk van *LGrH*). De interpunctie is geheel zoo gelaten als in *G*; slechts een zeer enkele maal, waar geen twijfel aan de juistheid eener verbetering mogelijk was en de zin door de interpunctie van *G* bepaald verduisterd werd, is deze gewijzigd.

Van deze stelregels is echter hier en daar wel eens afgeweken: bij de collatie en correctie van drie gedeelten van een tekst door drie verschillende personen is 't niet gemakkelijk volstreekte eenheid van bewerking te verkrijgen en te bewaren. Dientengevolge zijn in de latere gedeelten meer grammatische en orthographische kleinigheden aangeteekend en meer drukfouten in den tekst onverbeterd gelaten dan wel aanvankelijk bedoeld was.

Gaarne hadden wij behalve deze bibliographische bijzonderheden hier nog een en ander, van meer belang voor de geschiedenis der letterkunde, medegedeeld van hetgeen wij opgespoord hebben omtrent de oudere en nieuwere afzonderlijke uitgaven of teksten van enkele der in dezen bundel opgenomen stukken, en omtrent andere bewerkingen derzelfde stoffen, om zodoende hier alles bijeen te verzamelen wat ons bekend is aangaande het ontstaan en den inhoud van dezen bundel. Doch de ons toegemeten en reeds vastgestelde plaatsruimte gedoogde dit niet. Eerlang hoopt echter een onzer het hier gemiste mede te deelen in den thans loopenden (18^{den})

XXVIII

jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde.

Aan 't slot hebben wij den inhoud van 't geheele boekje, naar de korte titels zooals zij op de eerste bladzijde voorkomen (ditmaal wat genormaliseerd in spelling), met tusschenvoeging der kleinere, aldaar niet vermelde stukken en met opgave der bladzijden, nog eens herhaald.

Er rest ons niets anders dan onzen dank te brengen aan hen die ons bij het in 't licht geven van dezen herdruk behulpzaam zijn geweest; in de eerste plaats aan de Bestuurders der Boekerijen te Gent, Groningen en 's-Gravenhage en aan Dr. P. Leendertz Jr. te Amsterdam, die de verschillende exemplaren der oude drukken geruimen tijd te onzer beschikking hier hebben laten verblijven; voorts aan het Bestuur der Universiteits-Bibliotheek alhier, waar wij deze gecollationneerd hebben, en aan de heeren G. Busken Huet te Parijs en C. F. Mayer te Londen, die ons inlichtingen hebben verstrekt omtrent de aldaar bewaarde exemplaren. Ten slotte worde hier aan de nagedachtenis van den heer Th. J. I. Arnold te Gent, die ons zoo welwillend zijne medewerking heeft verleend, eene dankbare hulde gebracht.

DE COMMISSIE VOOR TAAL- EN LETTERKUNDE
BIJ DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE
LETTERKUNDE.

LEIDEN, Mei 1899.
